

УДК (477)«18»

Василь Кононенко*

СВІТСЬКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ У ДЕСЯТИЛІТТЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЕКТІВ

У статті на основі історіографічних та історичних джерел досліджено суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини 1760-х рр. Проаналізовано, що це десятиліття було «критичним» у реалізації концепції Малоросії та проекту Російської імперії. На 1760-ті рр., яскраво спостерігалася подвійна лояльність, що стала наслідком нерозривного зв'язку уявлення «вольностей» з іншою політичною ідеєю – службою православному протектору, який їх має оберігати. На цей час козацькі інтелектуали створили «схему» історії своєї Батьківщини, в основі якої лежало обґрунтування витоків та розвитку «малоросійських вольностей» від Русі, Великого князівства Литовського та Речі Посполитої до їх часу. У проектах Глухівської ради, творах світських інтелектуалів, наказах депутатам до Законодавчої комісії та їхній роботі у ній присутнє уявлення про Гетьманщину як фактично окрему державу у межах Російської імперії.

Ключові слова: козацькі інтелектуали Гетьманщини, суспільно-політичні ідеї та уявлення, «вольності», децентралізм, «шляхетська демократія», централізм, абсолютизм, «загальне благо».

В статье на основании историографических и архивных источников исследовано общественно-политические представления и идеи светских интеллектуалов Гетманщины 1760-х годов. Проанализировано, что на это десятилетие в среде светской интеллектуальной элиты Гетманщины возникли модернизационные проекты реформирования общественно-политической жизни, которые украинские интеллектуалы пытались вписать в условия Российской империи. Доказано, что представители светской интеллектуальной элиты Гетманщины были уверены, что именно их проекты «поправления отчизны» должны быть реализованы в общественно-политических реформах.

Ключевые слова: казацкие интеллектуалы Гетманщины, общественно-политические идеи и представления, «вольности», децентрализм, «шляхетская демократия», централизм, абсолютизм, «общее благо».

The paper is devoted to analyze social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate of 60-th XVIII century. Intellectuals were social group which were consisted of well-educated representatives of Cossack officers, Znachne military society and military clerks. It is indicated that the main factor of evolution of social-political imaginations and ideas of Cossack intellectuals of Hetmanate became modernization of Central-European societies. It is stated that modernization consisted in transformation of traditional society into modern one that was based on ideas of the «common wealth», «well-ordered state», clear laws, and practices of their realization. It is stated that Cossack intellectuals were convinced that their «draft of fatherland» must be incarnate

---

* Кононенко Василь – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

in reforms of 60-th XVIII century social and political life of Hetmanate. In the projects of Glukhiv counsel, historical-literature texts of Cossack intellectuals, works of Legislative commission in 1767–1768 years Hetmanate presented as actually the separate state within the limits of the Russian empire. It is confirmed that social-political imagination and ideas of Cossack intellectuals were receipted other groups of Hetmanate society. It is emphasized that the basis of Little Russian identity base on loyalty to Orthodox monarchy and Motherland-Hetmanate.

Key words: Cossack intellectuals of Hetmanate, social-political imaginations and ideas, «freedoms», decentralism, «shlyahta democracy», centralism, absolutism, «common wealth».

Останнім часом у світовій історіографії усе більше популярнішою стає центрально-східноєвропейська тематика: від нових постановок проблем дослідження імперій макрорегіону до вивчення ширшого спектру особливостей формування національних та регіональних ідентичностей. Наша розвідка має за мету звернути увагу на 1760-ті рр. як свого роду «критичне» десятиліття у розвитку політичної свідомості еліти Гетьманщини. Стаття побудована на наступних концептуальних ідеях: 1) Гетьманщина як і вся Центрально-Східна Європа у ранній новий час зазнали модернізації; 2) «свідомісний» аспект модернізації (її інтелектуальний контекст) став ключовим у розвитку українського суспільства раннього нового часу; 3) Гетьманщина з кінця XVII та до третьої чверті XVIII ст. була «найосвіченішим» регіоном Московської держави/Російської імперії, у якому зосереджувалася, відносно чисельності населення, найбільша кількість випускників вищих навчальних закладів; 4) світські інтелектуали – освічені люди козацького суспільства – були частиною еліти, тобто включали різні соціальні групи людей, зацікавлених в існуванні автономної Гетьманщини та легітимізації традиційної державності; вони утворювали середовище, інтелектуальним сегментом якого були їхні суспільно-політичні уявлення та ідеї, які, у свою чергу, виражалися насамперед через «вольності»; 5) уявлення і розуміння «вольностей» зазнало багатолінійного розвитку: від станових вольностей «Війська Запорозького та всього народу малоросійського» до «вольностей» малоросійського шляхетства (у деяких випадках вольностей козацтва та навіть особистих вольностей) до «вольностей» як віджилої традиції; 6) модернізація козацького суспільства розглядається у категоріях боротьби традиційних «вольностей» з модернізаційним «загальним благом», децентралізму з централізмом, «старизни» з «новизною»; 7) модернізація Гетьманщини перепліталася/конкурувала з модернізацією Російської імперії; з багатьох обставин козацькі інтелектуали переймали імперські політичні та культурні цінності і, відповідно, модель модернізації імперії; 8) 1760-ті роки стали ключовими у розвитку суспільно-політичної свідомості еліти Гетьманщини та у формуванні уявлення її місця у Російській імперії.

Згідно з авторською концепцією, до світських інтелектуалів Гетьманщини належали освічені представники урядової та неурядової козацької старшини, що мали ранги Значного військового товариства, військові канцеляристи й освічені вихідці з Гетьманщини, які перебували поза її межами, але при цьому з тих чи інших обставин зберігали риси свідомості козацьких інтелектуалів. Представники

цього прошарку уявляли себе частиною козацької еліти і, відповідно, обстоювали свої спільні соціальні інтереси. Інтелектуальний захист влади, багатства та статусу української еліти раннього нового часу був невід'ємно пов'язаний з усвідомленням у середовищі світських інтелектуалів цінності усього козацького суспільства та Гетьманщини як держави. Козацькі інтелектуали були вихідцями з різних прошарків спільноти Гетьманщини і були певним чином відірвані від інших груп суспільства. Саме з цієї причини в історичній науці їх розглядали як «протоінтелігенцію» чи, навіть, «інтелігенцію». Це було зрозумілим у східноєвропейській гуманітаристиці, згідно з якою інтелектуалів називали (і називають) інтелігенцією, вбачаючи у цьому прошарку соціальну групу¹. Тому не дивно, що М. Костомаров позначав цю верству людей «інтелігентним класом»², М. Грушевський – «інтелігентською чи пів-інтелігентською верствою»³, О. Оглоблин – «колом української інтелігенції»⁴, М. Горбань, В. Смолій, О. Апанович та Т. Литвинова – «інтелігенцією»⁵. Термін «інтелектуали» є загальноживаним у західноєвропейській інтелектуальній традиції і вдало окреслює освічену частину світської еліти Гетьманщини. Світських інтелектуалів Гетьманщини ми називаємо козацькими, оскільки вони були частиною українських інтелектуалів XVIII ст. для якої суспільно-політичною цінністю були «батьківщина Малоросія» і козацьке суспільство Гетьманщини.

Важливість інтелектуального контексту модернізації пояснюється значним освітянським потенціалом суспільства Гетьманщини. В. Панащенко у праці, назва якої засвідчує проблему дослідження – «Соціальна еліта Гетьманщини», розглядала розвиток української еліти раннього нового часу як «перетворення козацької старшини у соціальну еліту та відмежування її від рядового козацтва». У цьому процесі, на думку дослідниці, «значення освітнього цензу набувало істотної ваги». Більше того, «здобуття козацькою старшиною вищої освіти, яка дала б їй підставу відносити себе до освіченого товариства, ставало необхідністю і одним з вагомих чинників її зверхності над народними масами»⁶. З кінця XVII та до третьої чверті XVIII ст. на території Гетьманщини зосереджувалося у відносному вимірі найбільша кількість людей з вищою освітою не тільки у Російській імперії, але й Центрально-Східній Європі. Київська академія (з 1701 р. офіційний статус академії) часів Мазепи нараховувала 2 тис. студентів, за митрополита Рафаїла Заборовського кількість студентів становила близько 1 тис. чол. 1700 р. було відкрито Чернігівський колегіум, 1736 – Переяславський⁷.

Характер навчання у вузах Гетьманщини був гуманітарним. З кінця XVII ст. Києво-Могилянська академія почала засвоювати німецьку філософську традицію і на середину XVIII ст. у до її програми долучилися вчення Лейбніца і Вольфа. За гетьманування І. Мазепи у навчання було уведено викладання фізики та математики. Щоб зрозуміти освітнє значення навчальних закладів Гетьманщини, необхідно зважати на те, що вони давали православній церкві усїєї Російської імперії протягом двох століть єпископат, а до останньої чверті XIX ст. Київська духовна академія володіла майже абсолютною монополією своїх учнів на філософські кафедри російських університетів⁸.

Крім навчання у вузах Гетьманщини, представники козацького суспільства одержували/продовжували освіту за кордоном, у Москві та Санкт-Петербурзі. За підрахунками В. Потульницького з середини XVII – до кінця XVIII ст. тільки у німецьких університетах навчалось більше ніж 450 студентів прізвища яких вдалось віднайти⁹. Вузи німецьких країн та Речі Посполитої найбільше приваблювали українських студентів; в університетах інших країн Західної Європи навчалася незначна кількість вихідців з України. Важливо, що у закордонних вузах вихідці з Гетьманщини також надавали перевагу гуманітарним наукам.

Поряд з великим значенням освітнього потенціалу Гетьманщини у межах усієї Центрально-Східної Європи, реальністю був низький рівень нижчої освіти та неосвіченість значної частини поспільства та козацтва. Нещодавня розвідка М. Яременка спростувала усталену з часів О. Лазаревського думку в історіографії про поширення освіти серед широких верств населення¹⁰. До речі, твердження найкращого знавця «Старої Малоросії» суперечить концепції модернізації, за якою розвиток суспільства прямо залежить від освіченості його членів.

Зазначене наукове питання належить до ширшої проблеми політичної свідомості еліти Гетьманщини 1760-х рр. В українській та світовій історіографії з різними акцентами її порушували А. Бовгиря, В. Горобець, І. Дзира, З. Когут, В. Кравченко, Т. Литвинова, О. Міллер, О. Оглоблін, С. Плохій, О. Путро, В. Смолий, В. Степанков, О. Струкевич, Н. Шевченко, Н. Яковенко та ін.¹¹

Українська еліта Російської імперії у часи петровських та катеринських реформ надзвичайно болісно сприйняла втручання центральної влади в усталене суспільно-політичне життя Гетьманщини. У 1708 р. козацька старшина, яка була шокована перспективами ліквідації традиційного життя козацького суспільства, навіть наважилася на військовий виступ проти свого протектора. Належність Гетьманщини у сфері політичної культури до Центральної Європи та толерування української автономії центральною владою з кінця 1720-х до початку 1760-х рр. призвело до посилення у середовищі козацьких інтелектуалів бачення Гетьманщини як окремишньої держави-«отчизни» у межах Російської імперії.

На початок 1760-х рр. іншою була не тільки Російська імперія, але й українська еліта. Нове покоління носіїв козацького/шляхетського автономізму сприймало російського протектора як єдиного з можливих, але мало свої нові політичні культи. Інтелектуальна атмосфера імператорського двору також кардинально змінилася. Існування автономної України у межах Російської імперії уже розглядалося як «феодальний» пережиток. Саме інтелектуальне життя Російської імперії 1760-х рр. стало продуктом новоутвореного російського суспільства, зреформованого Петром I та його послідовниками¹².

Модернізація/вестернізація імперії. Для розуміння часу Катерини II є показовим її ставлення до традиційних інституцій Російської імперії. Одним з перших кроків (і дуже небезпечних для збереження влади) нової імператриці було продовження секуляризації церковних земель. Це означало початок пристосування усіх «феодальних інститутів» до нових умов суспільно-політичного життя. Схильність Катерини II до просвітницьких ідей витікала з її виховання, кола

прочитаних книг та інтелектуальної атмосфери імператорського двору¹³. З західною літературою були добре обізнані представники політичної верхівки Російської імперії. Важливо, що за царювання імператриці Єлизавети Петрівни у світосприйняття правлячої еліти глибоко увійшли ідеї камералізму, «добре впорядкованої» держави, раннього німецького та французького просвітництва¹⁴. Уже за Єлизавети намітилися певні риси внутрішньої політики, яку надалі проводитиме Катерина II. До них належали сприяння збільшенню соціально-економічної та політичної ролі дворянства, правові реформи. Наприклад, ретроспективна публікація царських указів розпочалася у 1735 р. та охопила правові акти з 1714 до 1730 рр.¹⁵.

Катерина II висловлювалася за реформування Росії за моделлю «добре впорядкованої» держави. Окрім цієї ідеї, російська імператриця зазнала впливу французького та західноєвропейського Просвітництва. Крім Ш.Л. де Монтеск'є, вона читала і листувалася з М.Ф.А де Вольтером, Д. Дідро, Ж.Л. Д'Аламбером, П.П.М. де Ла Рів'єром та іншими філософами. Постійні контакти з названими світилами тодішньої науки створили інтелектуальну атмосферу імператорського двору, у якій проходила реалізація проекту «просвітницького правління»¹⁶. У цьому проекті ключовою ідеєю була впевненість, що можна змінити суспільство, реформувавши відносини між його членами. Це переконання мало глибоке коріння у римській юридичній та західній теологічній традиціях. У західному богословському дискурсі це простежується з лаконічної філософської аксіоми С. Боеція «*persona est naturale relationalis individua substantia*»¹⁷. Головною складовою частиною цієї ідеї було право одночасно як ідеологема та сукупність інституцій. Катерина відрізняла монархію від «деспотичества», в її уявленні самодержавне правління було «лишення людей естественной их вольности», а політика щодо людей «действий их к получению самого большего от всех добра»¹⁸. Тобто імператриця, адаптована до реалій політичного життя Російської імперії, усвідомлювала право як владу монарха відповідно до східної правової традиції, а ідею рівності усіх членів суспільства перед законом – до західної. У цьому полягала природа модернізації/вестернізації Російської імперії, у процесі якої у суспільство втілювалися західні ідеї та інституції «незахідними» методами.

Другою складовою частиною проекту «освіченого правління» була ідея раціонального реформування суспільного життя. Катерина та її оточення вірили, що їхні реформи мають бути зрозумілими для більш-менш освічених людей. «Розумні» реформи передбачали вивчення «об'єкта», до якого вони застосовувалися. Тому російська імператриця піклувалася про знання минулого. За її словами, «не зная прошлаго народа, нельзя принимать и какія либо меры для него в настоящем и будущем»¹⁹. Раціоналістичний підхід до державного управління виливався до спроби регламентації навіть інтимних стосунків. За Катериною II, одна з найбільших чеснот правителя «состоитъ въ умноженіи полезныхъ обществу жителей; поэтому можно сыскать довольно ободреніи къ размноженію народа въ государстве»²⁰.

Формування станів у Російській імперії на час приходу до влади Катерини II було далеким від завершення: вони не мали законодавчої бази на права, якими

користувалися, юридично не існувало станових судової системи та самоврядування. Катерина уявляла дворянство як групу «особливого рода людей, поставлених между государствомъ и народомъ»²¹. Для імператорського двору політика вивіщення та поширення нової освіти серед «особливого рода людей» була творенням «нового покоління». Тому вона звертала особливу увагу на соціальне зміцнення дворянства в суспільстві. Це було природно для того часу. Навіть Г. Сковорода не уявляв суспільство без поділу на «подлых» та людей «высоких фамилий»²².

Як зазначив російський історик Є. Анісімов, дворянство імперії ще з часів Анни Іоанівни почало усвідомлювати себе корпоративною спільнотою²³. Проект Єлизаветинського Уложення був створений з використанням вивіщення дворянства. Маніфест Петра III «О даровании вольности и свободы всему российскому дворянству» від 19 лютого 1762 р. був своєрідною квінтесенцією у розвитку «вольности» колишньої служилої царю верстви суспільства²⁴.

Для реалізації свого бачення суспільства Катерина скористалася наймогутнішою інституцією – державою²⁵. У планах імператриці було багато й інших заходів та пропозицій, що виводилися з теорії просвіченого абсолютизму і спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління²⁶. На 1760-ті рр. ідея реформування законодавства стала особливо актуальною у середовищі верхівки Російської імперії. Задум Катерини II скликати Законодавчу комісію належав до найсміливіших кроків у процесі реалізації імператрицею просвітницьких ідей. Катерина II взяла на себе роль організатора «Законодавчої комісії щодо зведення нового Уложення», оскільки, на її думку, ця справа була «ефектною» та мала принести суспільну користь. Депутати Комісії, за планом імператриці, мали повідомити про «нужды и чувствительныхъ недостаткахъ каждой округи». На основі цієї інформації, Законодавча комісія мала б створити систему правових норм, які регулювали б усі сфери життя²⁷. На думку Катерини, Комісія 1767–1768 рр. усі закони збрала та класифікувала б, якби не розпочалась російсько-турецька війна²⁸. Для української еліти цей проект став показовим через найбільшу опозицію представників Гетьманщини уніфікаційним заходам центральної влади²⁹.

Еліта Гетьманщини та козацькі інтелектуали. За підрахунками З. Когута, на 1760-ті рр. українська еліта нараховувала 2100–2300 чол. Протягом цього десятиліття до найвищої аристократії належали приблизно 300 осіб, які мали доступ до вищого і середнього рівня у гетьманській адміністрації. Згідно з реєстром 1763 р., у Значному військовому товаристві перебувало 221 бунчуковий товариш, 329 військових товаришів і 722 значкових товаришів. На 1760-ті роки було близько 300 канцеляристів різних рангів³⁰.

Посади середнього рівня і більшість посад нижчого рівня займали 500 чол. представників козацької еліти. Дрібне шляхетство у кількості 1300–1500 чол. мало доступ до найнижчих посад у Гетьманщині³¹. Схожі дані, але більш деталізовані, подає В. Кривошея³².

Важливо, що на 1760-ті рр. змінилося ставлення до престижної у Гетьманщині інституції – Значного військового товариства. Членство у військовому товаристві з ліквідацією Гетьманщини (1764 р.) почали розглядати як почесний чин. Українська шляхта поєднувала перебування в Значному військовому товаристві з іншими посадами. Більше того, у наступні 1770-ті рр. у військове товариство почали записувати дітей подібно до практики російських дворян. Це свідчило, що світські інтелектуали та козацька еліта у цілому почали переймати цінності соціального життя російського дворянства. Однак це суперечило організації та призначенню Значного військового товариства³³.

Ми поділяємо думку З. Когута, що переворот 28 червня 1762 р. спровокував у середовищі української еліти сподівання подальшого розквіту «малоросійських прав»³⁴. Близкуча гетьманська резиденція у Глухові, проект столиці у Батурині та інші «національні строєнія», ідея відкриття університетів стали наслідком активного суспільно-політичного життя еліти Гетьманщини 1750-х рр. цілому та козацьких інтелектуалів зокрема³⁵. Також «малоросійський» патріотизм був посилений історичною свідомістю, що виражалася у численних редакціях і списках козацьких «літописів» 1730–1750-х рр. У другій половині XVIII ст. також створювалося багато історичних збірників головною ідеєю яких було твердження, що теперішнє багатство, владу та статус еліта має не просто так, а на основі «вольностей» і «прав», які визнавали польські королі та московські царі. Історичні збірники, як правило, містили список «Літопису Граб'янки» чи «Короткий опис Малоросії» і цілий набір привілеїв, указів на уподобання замовників. Так, збірник Капністів включав список «Літопису Граб'янки», статті Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, Д. Ігнатовича-Многогрішного, чолобитні ніжинських та київських міщан, статті І. Самойловича, І. Мазепи, маніфест Петра I про зраду Мазепи, інструкції С. Вельямінову, накази першої Малоросійської колегії, пункти Д. Апостола 1728 р., грамоти Катерини II, укази К. Розумовського, розпорядження П. Румянцева³⁶. Рукописні копії документів у значній кількості виготовлялися військовими канцеляристами і використовувалися як складові частини рукописних збірників. Продовжувала існування середньовічна традиція, за якою у збірники дослівно переписувалися документи з зазначенням їх вихідних даних³⁷. Поряд з російськими документами переписувалися та зберігалися копії грамот польських королів на латинській, польській та українській мовах³⁸.

Сприймання представниками козацьких інтелектуалів Гетьманщини на 1760-ті рр. було різним. Проте спільною рисою було те, що її бачили як Батьківщину, а еліту – як шляхетство. Так, 1763 р. Г. Полетика, пишучи з Санкт-Петербурга київському митрополиту Арсенію Могилянському, називав Гетьманщину «отечеством»: «Я за должность мою почиталъ по приезде моемъ в отечество засвидетельствовать...»³⁹ Погляди української старшини на себе як на шляхту знайшли визнання у зібранні законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» та у відновленні шляхетських судів 1763–1764 рр. За нормативними актами, створеними військовими канцеляристами, шляхта уособлювала політичну націю і тому відповідала за державне законодавство, привілеї і поточні проблеми

суспільства. Старшинська рада представляла політичні інтереси української шляхти. Зібрання старшини на Різдво Христове та Пасху за 1750-ті початок 1760-х рр. оформилися в офіційні зібрання з виборними представниками від полків з визначеним порядком денним. Так на Раду старшин 1763 р. приїхало близько 100 представників еліти з усіх полків Гетьманщини⁴⁰.

Поява історичної міфології, малоросійської свідомості та ідентичності і ототожнення назви «Мала Росія» з територією саме Гетьманщини засвідчили, що на середину XVIII ст. у середовищі козацьких інтелектуалів відбулися новоутворення, характерні для націотворення раннього нового часу⁴¹. Еліта Гетьманщини дала відсіч спробам нав'язання уніфікації її країни з іншими частинами Російської імперії. У 1767 р. близько 950 представників української верхівки підписали петиції за збереження автономії Гетьманщини. Г. Полетика разом з іншими представниками світської інтелектуальної еліти Гетьманщини висунули кілька проєктів щоб узгодити «малоросійські права та вольності» з викликами централізованої імперської влади. Хоч їхні інтелектуальні зусилля не дали практичних результатів, вони залишили глибокий слід в історії свідомості⁴².

До знакових представників нового покоління козацьких інтелектуалів належали П. Симоновський, С. Дівович, Г. Покас, Г. Долинський та ін. П. Симоновський (1717–1809 рр.) у 1746–1748 рр. був учнем філософії Києво-Могилянської Академії, далі продовжував освіту у німецьких університетах: Галле (1748 р.), Віттенбергу (1748 р.) та Кенігсбергу (1751 р.) Завдяки блискучій освіті йому вдалось здійснити кар'єру у гетьманській адміністрації: 31 серпня 1753 р. він став перекладачем при Генеральній військовій канцелярії, потім сотником Кобижчанським Київського полку (1757–1754 рр.), 7 квітня 1764 р. отримав уряд судді Остерського повіту, 12 листопада того ж року – ранг бунчукового товариша, а 25 вересня 1767 р. «по изведенным достоинствам» призначений членом Генерального суду (разом з відомим О. Безбородько)⁴³. Симоновський подібно до інших козацьких інтелектуалів цікавився західноєвропейським культурним життям та підтримував зв'язки з закордонними видавництвами. Згідно з відомостями 1763 р., він протягом багатьох років мав зв'язки з бреславською фірмою Корна і Гамперта за допомогою яких діставав іноземні книги для полкового лікаря Фелькнера, аптекаря Беттігера у Глухові, механіка Гіршбергера у Батурині⁴⁴.

Серед історико-літературних творів козацьких інтелектуалів XVIII ст. праця Симоновського «Краткое Описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишинга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года» є найбільш науковою, в якій поєдналися тодішні методи описання минулого. Автор у дослідженні історії розглядав різні відомості про явища та події, які його цікавили та представляє власне бачення, а також використовує метод «манускрипта», за яким рукопис несе достовірну інформацію, завдячуючи писаній формі тексту. Твір Симоновського широко представлений у рукописних збірниках другої половини XVIII ст.⁴⁵ Маловідома ще одна праця Симоновського – «Ответы на некоторые вопросы о

Малой Россії». На думку О. Оглоблина, цей козацький інтелектуал міг бути автором інших творів рукописної спадщини кінця XVIII – початку XIX ст., яка недостатньо вивчена у сучасній історіографії⁴⁶.

На 1767 р. безперечним лідером шляхетства Гетьманщини був інший відомий І. Скоропадський (внук гетьмана) – представник однієї з найвидатніших родин Гетьманщини. Скоропадський здобув освіту у Києво-Могилянській академії та Вроцлавському університеті. Після навчання займав вищі посади в адміністрації Гетьманщини та цікавився громадськими справами. Саме йому, на думку дослідників, належать анонімні документи часів Законодавчої комісії 1767–1768 рр.⁴⁷.

С. Дівович навчався у Києво-Могилянській Академії, а з 1754 р. в Академічному університеті Санкт-Петербургу. Його однокурсниками були О. Лобисевич, брати Козельські, брат О. Дівович. 9 лютого 1761 р. С. Дівовича призначено перекладачем Генеральної військової канцелярії. Саме протягом роботи у Генеральній військовій канцелярії була написана знаменита «Розмова Великої Росії з Малоросією» (1762 р.)⁴⁸.

Відомою у Гетьманщині була родина Полетик, представники якої служили на різних посадах в українській адміністрації, однак сам Г. Полетика всю свою кар'єру зробив у Росії. З Гетьманщиною його пов'язували маєтки, які дісталися у посаг дружині та те, що він вважав себе представником малоросійської шляхти⁴⁹.

Г. Кологривий дістав освіту у Чернігові (можливо Києві). Службу почав хорунжим Генеральної артилерії, 1759 р. став осавулом Генеральної артилерії. Кологривий відомий тим, що 1768 р. П. Румянцев відправив його умирити бунт сіроми на Січі. Кологривий втихомирив січовиків промовою, що малі заворушення валили великі держави. Головною ідеєю промови козацького старшини було переконання, що Гетьманщина Хмельницького зазнала руїни через чвари його наступників⁵⁰.

П. Коротчівський (1741–1808 рр.), якого Лазаревський назвав «канцелярським дельцом кінця XVIII століття», навчався у Київській Академії. Подібно до інших козацьких інтелектуалів після навчання вступив на службу канцеляристом до Миргородської полкової канцелярії (1759 р.). Уже наступного року перейшов до Генеральної військової канцелярії і до 1768 р. залишався військовим канцеляристом. 1768 р. його арештовано у зв'язку з причетністю до повстання пікінерів (1767–1771 рр.). Пікінерській акції співчували представники козацької старшини, зокрема полковник Полтавський А. Горленко, канцеляристи Миргородського та Полтавського полків, Кролевецький сотник Огієвський, депутати до Законодавчої Комісії від Єлизаветинського пікінерського полку, від козацтва Миргородського полку, від Запоріжжя. Серед осіб близьких до П. Денисова був військовий канцелярист П. Коротчівський. Коротчівського було притягнуто до слідства, але його виправдали⁵¹.

Г. Долинський (1722–1799 рр.) був «главный его сиятельства эконом» (1763 р.) 1764 р. отримав посаду підкоморія Батуринського повіту. Ніжинське та батуринське шляхетство, яке зібралося 29 березня 1767 р. для виборів делегата до Законодавчої комісії ухвалило у своєму наказі просити дозвіл вибрати гетьмана. Це був «найнебезпечніший» наказ, тому граф П. Румянцев приклав максимум

зусиль, щоб створити новий більш поміркований проект. Шляхетство настояло на своєму та вибрало нового депутата Долинського⁵². Румянцев за такий виступ жорстоко розправився з ніженцями: їхні оселі були обшукані, лідерів віддано до військового суду. Г. Долинський був позбавлений всіх прав і засуджений на довічне ув'язнення. Копії заяви-протесту Долинського та його товаришів проти нелюдського ставлення російської адміністрації знаходились у багатьох збірниках другої половини XVIII ст.⁵³.

Найуспішнішими родинами Гетьманщини після ліквідації гетьманства, стали ті, які пристосовувалися до нових умов: Безбородьки, Завадовські, Скоропадські, Якубовичі та ін. Показовими є кар'єри Якубовичів, О. Безбородька, П. Завадовського. Зближення інтересів українських родин з цінностями імперського соціального життя сталося в династії Якубовичів. Д. Якубович (?–1724 р.) очолював Жоравську сотню та отримав села Кулішівку та Мокіївку (1712 р.). Його син Яків став бунчуковим товаришем та приймав участь майже у всіх військових діях козацьких військ другої чверті XVIII ст. Він став генеральним осавулом (1730–1752 рр.) і одружився з донькою російського бригадира Дуніна. Три з їхніх синів служили в російській армії: Олександр вийшов у відставку в чині генерал-майора (1787 р.), другий Олександр – підпоручиком (1767 р.), Григорій служив поручиком Сумського легкокінного полку. У козацькій адміністрації залишився Дем'ян, який був прапорщиком, полковим хорунжим та бунчуковим товаришем⁵⁴.

Модернізація суспільно-політичної свідомості козацьких інтелектуалів зіткнулася з політикою центрального уряду Російської імперії. Імперський уряд прагнув запровадити однакову адміністративну модель в усій країні, що перекреслювало модернізаційні проекти української еліти⁵⁵. За М. Раєфом, згідно з цією ідеєю люди мали жити у рамках певної схеми способу життя, але могли зберігати свою мову, релігію і навіть культуру⁵⁶. У цьому аспекті «просвічені» правителі Центрально-Східної Європи різко протиставляли новий раціональний державний проект старовинним «феодалним» вольностям окремим історичних регіонів. Стосовно Гетьманщини, то Катерині II суб'єктивно не подобались ні вихідці з України (наприклад, конфлікт з архієпископом Арсенієм), ні титул гетьмана, ні «конфірмовані привілеї»⁵⁷. У баченні Катерини II українці були «не добрые подданные, благоденствующие подъ ея державой, а люди недовольные правительственной опекой желающие себе автономии, способные къ протесту и отпору – они, как волк в лесу»⁵⁸.

Враховуючи зазначене, логічним є відповідь Катерини II на петицію Глухівської ради та проект спадкового гетьманства⁵⁹. К. Розумовського було викликано у столицю і змушено зректися гетьманства. Скасування найчільнішої посади української автономії стало її остаточною ліквідацією в історії раннього нового часу. Однак, на момент скликання асамблеї Законодавчої комісії 1767–1768 рр. авторитетом користувалися ще традиціоналісти. Дискусійний характер виборів делегатів до Законодавчої комісії сприяв консолідації шляхти колишньої Гетьманщини на основі збереження судочинства за Литовським статутом, утримані за нею місцевих урядів, збереження традиційних «прав та вольностей». А найбільше занепокоїла генерал-

губернатора вимога ніжинців вибрати гетьмана⁶⁰. Ми поділяємо думку О. Струкевича, що Катерина II на протигагу Петру I вдало зосереджувалась не лише на силових методах, але й на політиці «лисьєго хвоста»⁶¹.

«Модернізація» у Центральній Європі. Україна раннього нового часу виникла як країна, якій не знайшлося місця у духовно-культурному та суспільно-політичному світі Речі Посполитій, і, одночасно, не мала внутрішніх причин до повної інтеграції у Російську імперію. Оскільки XVIII ст. було століттям «модернізації» спільнот всієї Центрально-Східної Європи та початком доби імперій, то виникає питання: наскільки «модернізувалися» центральноєвропейські спільноти самотужки?

У Речі Посполитій – головній країні Центральної Європи у середині XVIII ст. намітились інтелектуальні відповіді на вихід країни з кризового стану. Як зазначає польська дослідниця, протягом XVIII ст. відбувався вплив західних ідей на сприймання вольності польськими інтелектуалами і почали створюватись проекти реформування тодішньої річпосполитської політичної системи⁶². Між 1761–1764 рр. вийшла праця ченця Ордену піярів С. Конарського «Про результативний спосіб рад». Конарський переконував у необхідності впорядкувати сеймове представництво: скасувати «*liberum veto*», вноормувати чисельність і представницькі функції послів, усунути від участі у голосуванні безземельну шляхту. На сеймі 1766 р. було схвалено частину проектів, однак цій модернізації суспільства Речі Посполитої протидіяли традиціоналісти з ідеями «давнього устрою». Показова була назва одного з ідеологів конфедератів шляхтича-русина М. Вільгорського «Про відновлення давнього устрою згідно з первісними засадами Речі Посполитої». Це засвідчило сприймання реформ як відновлення старовини, що було характерною рисою суспільно-політичної думки усієї Центральної Європи. Проект волинського шляхтича Г. Колонтая про реформування Речі Посполитої у централізовану конституційну монархію з рівними громадськими правами шляхти та міщан був більш рішучою спробою модернізувати «шляхетську демократію» у межах вже просвітницького мислення⁶³. Таким чином, інтелектуали Речі Посполитої другої половини XVIII ст. уже дійшли до осмислення шляхів модернізації шляхетського суспільства⁶⁴.

Важливо, що подібні риси у 1760-ті рр. були притаманні козацьким інтелектуалам Гетьманщини. Полетика на Глухівській Раді 1763 р. зазначав мовою «загального блага» цінності козацького суспільства: «Соберите все силы ума вашего, подкрепите оныя патриотическим усердием и отложив все пристрастия и партикулярныя пользы, подумайте о возстановлении прежних отечества вашего порядков и благосостояния»⁶⁵. Більше того, «дела должны заключаемы и решены быть по большинству голосов», правда рішення «сейму» Гетьманщини мали вступати в дію після «всемилодивейшей конфирмации»⁶⁶. Такий проект належав до одного з найперших щодо реформування представницького органу влади у Центральній Європі. Важливо, що Г. Полетика не тільки критикував наказ Малоросійської колегії 1767 р. за порушення місцевих прав, але й прагнув раціональним шляхом обґрунтувати, що викладені в ньому пропозиції не потрібні. Прихильник козацької автономії не бачив потреби в іноземній моделі для

українських міст, якщо можна було підтвердити магдебурзьке право та міську автономію. Він також не погоджувався з заміною козацької старшини на офіцерів регулярної російської армії. На його думку, краще було б відібрати козацьких старшин з достатнім військовим досвідом⁶⁷.

Автономістські проекти 1760-х рр. намагалися зберегти традиційні інституції як Гетьманщини, так і, навіть, інших українських земель. Наприклад, з початком царювання імператриці Катерини II уряд почав використовувати різні приводи для посилення центральної влади над Гетьманщиною та Запорозжям⁶⁸. В указі Сенату від 15 травня 1763 р. «дабы ползоватся симь случаемъ желаемаго самими запорожцами переселенія и в воздержаніи их на будущія времена от худых и своевольныхъ поступковъ нужно въ томъ новомъ мeste где они поселены будутъ и крепость по болеее прежней построить, оную потребнымъ войскомъ и особливимъ камендантомъ снабдить, и другіе к содержанию их в добромъ порядке и тиxости служащія учрежденію зделать какіе возможно будетъ, и о которыхъ уже напередъ сего отъ Господина Гетмана малороссійского да и прежде сего отъ бывшаго в Києве губернатора Губернатора Леонтъева и на последи отъ вице-губернатора Костюрина представленихъ было доношеніями, что все не разсужденіе пр. Сената представлено...»⁶⁹. Цікаво, що гетьман К. Розумовський намагався у компромісній формі відстояти інтереси Запорозької Січі⁷⁰, що засвідчило певне узгодження малоросійської свідомості з першими паростками модерної української, хоча це не входить до завдань нашого дослідження.

Отже, на 1760-ті рр. у середовищі козацьких інтелектуалів визріли модернізаційні проекти. У цей же час центральна влада почала реалізовувати концепцію «добре впорядкованої» держави, що стало наслідком попередніх модернізаційних процесів у Російській імперії. У ході побудови «добре регульованої» держави ще чіткіше вималювалося, що Гетьманщина була найбільшим регіоном з «західних країн Російської імперії», який мав самобутню традицію суспільно-політичного життя. Стосунки української еліти та імперських центральних інституцій були напруженими, оскільки вони одночасно претендували на владу над територією та матеріальними благами, які вона мала. Компромісом у цій боротьбі стала легітимізація статусу української еліти, якої вона потребувала в якості уявлюваного «малоросійського шляхетства». Саме після поразки реалізації автономістських проектів 1760-х рр. у середовищі уже легітимізованого «малоросійського дворянства» розпочалась російсько-українська конвергенція, що стала знаковою для подальшої історії Російської імперії.

---

¹ Успенский Б.А. Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры // Успенский Б.А. Этюды о русской истории. – СПб.: Азбука, 2002. – С. 393–413.

² Костомаров Н.И. Мазепинцы // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 134–135.

³ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.: Вид. Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України (Дніпросоюз), 1919. – С. 3.

⁴ Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 190.

- ⁵ Горбань М. Нариси з української історіографії. – Х.: «Рух», 1923. – Ч. I. – 1923. – С. 5–7.; Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII–XVIII ст.) – К.: Наукова думка, 1985. – С. 5.; Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. істор. журн. – 1997. – № 2. – С. 92–97.; Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Дис. ... кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1993. – С. 146.
- ⁶ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1996. – С. 135–136.
- ⁷ Таурова-Яковлева Т. Мазепа. – М.: «Молодая гвардия», 2007. – С. 241–242.
- ⁸ Зеньковский В. История русской философии: В 2 т. – Л., 1991. – Т. 1. – С. 107.
- ⁹ Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., Либідь, 2002. – С. 189–190.
- ¹⁰ Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. Альманах соціальної історії / гол. ред. В. Смолій. – Вип. 8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 218–236.
- ¹¹ Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис. ... кандидата історичних наук. – К., 2004. – 298 с.; Горобець В. «Волимо царя східного» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 456 с.; Дзира І.Я. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 567 с.; Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760 s – 1830 s. – Cambridge, 1988. – 358 p. Укр. пер.: Російський централізм та українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.; Його ж. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 46–79.; Його ж. Розвиток малоросійської свідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 80–101.; Його ж. Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях: завдання для дослідників політичної історії // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 11–26.; Його ж. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830) // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 27–45.; Його ж. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25–1784) // Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – 279 с.; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основи, 1996. – 376 с.; Його ж. До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мишика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін. – К., 2009. – С. 372–382.; Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины. – 293 с.; Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острого-Нью-Йорк, 2000. – 454 с.; Plokhly S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge university press, 2002. – 102 p.; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення): Монографія: В 2 ч. – К.: ДАКККІМ, Ч. 1. – 2008. – 358 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с.; Струкевич О.К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К.: Інститут історії України НАН України,

2002. – 533 с.; *Шевченко Н.В.* Общественно-политическое движение на Украине в 60–70 гг. XVIII века: Дис. ... кандидата истор. наук. – К., 1991. – 279 с.; *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2006. – 470 с.
- ¹² *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 76–78.
- ¹³ Важливими для розуміння Просвітництва у інтелектуальному житті суспільства Російської імперії є його історіографічні оцінки: *Іванов П.* К вопросу о «Просвещенном Абсолютизме» в России 60-х гг. XVIII в. // Вопросы истории. – 1950. – № 5. – С. 85–99.; *Федосов И.А.* Просвещенный абсолютизм в России // Вопросы истории. – 1970 – № 9. – С. 34–55.; *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 73–74. Цікавою є концепція сутності Просвітництва у «Східній» Європі *Л. Вульфа: Вулф Л.* Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К.: «Часопис „Критика”», 2009. – 591 с.
- ¹⁴ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 74–76.
- ¹⁵ *Румянцева М.Ф.* Исторические источники XVIII – начала XIX века // *Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф.* Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. Учебное пособие для гуманитарных специальностей. – М., 1988. – С. 361–364.
- ¹⁶ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – С. 75–76.
- ¹⁷ «Особистість – це індивідуальна сутність розумної природи». Цікаво, що дана ідея увійшла у підмурак усєї західної інтелектуальної традиції. З цього засновку будували свої богословські системи Августин Блажений та Ф. Аквінський, ідеології Т. Мор та К. Маркс. Показова ключова дефініція суспільства останнього: «Особистість – це сукупність суспільних відносин».
- ¹⁸ *Лаппо-Данилевский А.* Внутренняя политика Екатерины II. Препринт. – Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – СПбФА РАН). – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 7 зв.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 7.
- ²⁰ Там само. – Арк. 12.
- ²¹ Там само. – Арк. 26 зв.
- ²² Світогляд Сковороди. Стаття без початку. (20-ті рр. XX ст.) – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр. 18086. – Арк. 3.
- ²³ *Анисимов Е. В.* Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. – М.: Мысль, 1986 – С. 64.
- ²⁴ *Польской С. В.* Истоки Манифеста 18 февраля 1762 г. «О вольности дворянства» // Государственное и муниципальное управление в России. История и современность. – Самара, 2004. – С. 46–64.
- ²⁵ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / *О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк* та ін.; Гол. Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 286.
- ²⁶ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 99.
- ²⁷ *Лаппо-Данилевский А.* Внутренняя политика Екатерины II. Препринт. – СПбФА РАН. – Ф. 113. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 10 зв.
- ²⁸ Там само. – Арк. 11 зв.
- ²⁹ *Брикнер А.* История Екатерины Второй. – М., 1998. – С. 554.
- ³⁰ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 49.
- ³¹ За підрахунками *З. Когута.* Див.: *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 49–50.
- ³² *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 326, 341.
- ³³ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 64. За *З. Когутом* членство у Значному військовому товаристві передбачало наявність вільного часу та матеріальних статків для виконання обов'язків свого стану.
- ³⁴ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 78.

- ³⁵ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 44–46.
- ³⁶ *Ткаченко М.* Архів Капністів. (Оригінал). – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 18248. – Арк. 5–6.
- ³⁷ *Бовгиря А.М.* Пам'ятки історичної думки Гетьманщини. – С. 100.
- ³⁸ Копии грамот польских королей с 1544 по 1659 год на латинском, польском и украинском языках. XVIII в. – ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 800. – Арк. 1–63.
- ³⁹ Лист Полетики митрополиту Арсенію (Могилянському) від 3 червня 1763 р. – Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф. 36. – Оп. 1. – Арк. 84.
- ⁴⁰ *Когут З.* Розвиток малоросійської свідомості... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 91.
- ⁴¹ *Його ж.* Білорусь, Росія та Україна в XVI–XVIII століттях // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 25.
- ⁴² *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 59.
- ⁴³ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 206.
- ⁴⁴ Там само. – С. 205–207.
- ⁴⁵ Там само. – С. 208.
- ⁴⁶ Там само. – С. 209.
- ⁴⁷ *Когут З.* Шляхетська демократія в часи самодержавства... // *Коріння ідентичності.* – С. 107–108.
- ⁴⁸ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 44–46.
- ⁴⁹ *Когут З.* Шляхетська демократія в часи самодержавства... // *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 107.
- ⁵⁰ *Оглоблин О.* Указ. праця. – С. 127–128.
- ⁵¹ Там само. – С. 129–131.
- ⁵² Там само. – С. 52–53.
- ⁵³ Там само. – С. 53.
- ⁵⁴ *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 279.
- ⁵⁵ *Кравченко В.* До проблеми оцінки реформ в українській історичній думці другої половини XVIII ст. // *Покликання. Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика / Редкол. П. Сохань, А. Бойко, В. Брехуненко та ін.* – К., 2009. – С. 374–375.
- ⁵⁶ *Raeff M.* Imperial Russia, 1682–1825. – New York, 1971. – P. 43–44. Цит. за: *Когут З.* Коріння ідентичності. – С. 104.
- ⁵⁷ *Конець Старой Малороссии (1730–1780 годы вь истории левобережной Украины).* – К., 1906. – С. 4.
- ⁵⁸ Цит. за: *Конець Старой Малороссии.* – С. 5.
- ⁵⁹ *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія 50–80-ті рр. XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, – 1996. – С. 14–28.
- ⁶⁰ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 119, 123.
- ⁶¹ *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія. – С. 27.
- ⁶² *Crzeskowiak-Krwawicz A.* Regina libertas. Wolnosc w polskiej mysli polityczney XVIII wieku. – Gdansk: wydawnictwo slowo/obraz terytoria, 2006. – S. 34.
- ⁶³ *Яковенко Н.* Указ. праця. – С. 470.
- ⁶⁴ *Crzeskowiak-Krwawicz A.* Regina libertas. – S. 171; *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2006. – С. 470.
- ⁶⁵ Речи о поправлении состояния Малороссии // *Киевская старина.* 1882. – № 10. – С. 120.
- ⁶⁶ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии / Укл. О.К. Струкевич // *Укр. істор. журн.* – 1993. – № 9. – С. 93.
- ⁶⁷ *Когут З.* Російський централізм та українська автономія. – К., 1996. – С. 161.
- ⁶⁸ *Верховець Я.* Підготовчі таємні заходи центрального уряду до знищенні Запорозький Січі. 1930 р. (Стаття). – ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2837–2838. – Арк. 9.
- ⁶⁹ Там само. – Арк. 11.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 25.